

Research Paper

Principles and Economic Indicators in the Performance of Imam Ali (AS) During His Caliphate and Its Geopolitical Dimensions

Salimeh Afzali¹, Ebrahim Khorasani Parizi^{*2}, Ali Rahimi Sadeq³

1. PhD Student in History and Civilization of Islamic Nations, Islamic Azad University, Baft Branch, Iran.
2. Assistant Professor, Department of History and Islamic Nations, Islamic Azad University, Baft Branch, Iran.
3. Assistant Professor, Department of History and Islamic Nations, Islamic Azad University, Baft Branch, Iran.

ARTICLE INFO

PP: 461-473

Use your device to scan and
read the article online

Keywords: *Imam Ali (AS), Economic Principles, Caliphate, Geopolitical Dimensions, Justice, Islamic Governance*

Abstract

This study examines the economic principles and indicators in the governance of Imam Ali (AS) during his caliphate, with a focus on their geopolitical implications. Imam Ali's (AS) economic policies were rooted in justice, equality, and the fight against corruption, which not only shaped the socio-economic structure of his time but also had significant geopolitical consequences. By analyzing historical sources and Islamic teachings, this research highlights how Imam Ali's (AS) emphasis on fair distribution of wealth, market regulation, and encouragement of production contributed to stabilizing the Islamic state and addressing internal and external challenges. The findings of this study provide valuable insights for contemporary Islamic societies in managing economic and geopolitical complexities.

Citation : Afzali, S., Khorasani Parizi T E., Rahimi Sadeq, A. (2024). **Principles and Economic Indicators in the Performance of Imam Ali (AS) During His Caliphate and Its Geopolitical Dimensions** .Geography (Regional Planning), 14 (57), 461-473

DOI: 10.22034/jgeoq.2025.498226.4209

* **Corresponding author:** Ebrahim Khorasani Parizi, **Email:** ebrahim.khorasani.parizi1350@protonmail.com

Copyright © 2024 The Authors. Published by Qeshm Institute. This is an open access article under the CC BY license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Extended Abstract

Introduction

The Islamic government during the time of the Prophet (PBUH) was established through the unity and solidarity of Muslims and the implementation of divine commandments. However, the caliphate of Imam Ali (AS) faced numerous challenges. During this period, society was exhausted by the injustices of previous caliphs, Islamic principles were neglected, and chaos and class discrimination had spread. Additionally, opposing groups such as the Maraqin, Qasitin, and Khawarij were gaining power, and internal and external threats made the implementation of Islamic principles difficult. In such circumstances, Imam Ali (AS), with wisdom and political acumen, promoted the pure Islam of Muhammad (PBUH). By emphasizing justice, equality, and the fight against economic corruption, he sought to guide society toward excellence. His economic policies were based on principles such as justice, simplicity, entrepreneurship, and combating economic corruption. Through the fair distribution of public funds, encouragement of work and effort, and strict market supervision, he provided a perfect model for Islamic governance. This research extracts the principles of Islamic economics from the conduct and teachings of Imam Ali (AS). These principles include justice in wealth distribution, combating corruption, encouraging production and entrepreneurship, and strengthening supervisory systems. These strategies are not only applicable to his time but also serve as a model for contemporary societies.

Methodology

This research is conducted using a library-based method and examines the principles and economic indicators in the performance of Imam Ali (AS) during his five-year caliphate. The main goal of this study is to derive lessons from Ali's (AS) thought and provide solutions for policymakers in Islamic societies. The study

explores Imam Ali's (AS) reform strategies in the areas of executive and economic management, economic prosperity, and the supportive and supervisory role of the government.

Results and Conclusion

During his caliphate (35 to 40 AH), Imam Ali (AS) faced numerous political and economic challenges, including internal unrest, rebellions, and civil wars. With a justice-oriented approach rooted in Islamic principles, he implemented his economic policies. Some of his most significant economic actions include:

1. Justice in the Distribution of Public Funds: Imam Ali (AS) distributed public funds equally among all Muslims, regardless of social status or ethnicity, and opposed the concentration of wealth in the hands of specific groups.
2. Fighting Economic Corruption: He strongly opposed corruption, including bribery, usury, hoarding, and embezzlement, and emphasized strict market supervision and price control.
3. Encouraging Work and Production: Imam Ali (AS) promoted work and effort as a means to eradicate poverty and develop society, and he actively participated in economic activities such as agriculture and tree planting.
4. Market Supervision: He emphasized market health, transparency in transactions, and fair pricing, instructing his officials to prevent exploitation and discrimination in the market.
5. Charity and Helping the Needy: Imam Ali (AS) consistently emphasized helping the poor and needy, leading by example. He considered charity a way to reduce poverty and achieve economic balance in society.

Ultimately, Imam Ali's (AS) economic performance was based on justice, combating corruption, encouraging work and production, and strict market supervision. By implementing these principles, he provided an unparalleled model of governance and economic management that remains inspirational for contemporary societies.

References

1. Akbari Dastak, Fayzullah, and Saidi, Narges, Strategies for Reforming Economic Behaviors with Emphasis on Revisiting Islamic Economic Teachings in the Government of Ali (AS), Journal of Insight and Islamic Education, p. 20.
2. Al-Mufradat fi Gharib al-Quran, p. 672, under the term "Qasd".
3. Aqa Nazari, Hassan, Theorizing Islamic Economics, p. 29.
4. Farahidi, Khalil ibn Ahmad, Al-'Ayn, Vol. 5, p. 54.

5. Fayz Kashani, Mulla Muhammad Husayn, Al-Wafi, Isfahan, Library of Amir al-Mu'minin Ali (AS), 1986.
6. Hakimi, 2001, p. 473.
7. Hakimi, Mohammad Reza et al., Al-Hayat, a report on Volumes 3 to 6, Vol. 2, Tehran, Islamic Culture Publishing Office, 1989.
8. Himyari, Abdullah ibn Ja'far, Qurb al-Isnad, Qom, Al al-Bayt Institute, 1993.
9. Ibn Mufazzal, 2003, p. 323.
10. Ibn Shahr Ashub, Muhammad ibn Ali, Mana'ib Al Abi Talib, edited by Seyyed Hashem Rasouli Mahallati, Qom, Allameh Institute, 1960.
11. Ibn Shu'ba al-Harrani, Hasan ibn Ali, Tuhaf al-'Uqul 'an al-Rasul, edited by Ali Akbar Ghaffari, Qom, Society of Seminary Teachers, 2nd edition, 1984.
12. Ibn Shu'ba al-Harrani, Husayn ibn Ali, Tuhaf al-'Uqul 'an Al al-Rasul, edited by Ali Akbar Ghaffari, Qom, Society of Seminary Teachers, 2nd edition, 1984, p. 74.
13. Khansari, Jamal al-Din, A'dal Ma'luf, commentary on Ghurar al-Hikam wa Durar al-Hikam, edited by Seyyed Jamal al-Din Armawi, Tehran, University of Tehran Publications, 1981, Vol. 1, p. 11; Vol. 3, p. 205.
14. Khomeini, Ruhollah, Islamic Government (Velayat-e Faqih), Tehran, Amir Kabir Publications, 1978.
15. Kulayni, 1987, Vol. 6, p. 166.
16. Kulayni, Furu' al-Kafi, Vol. 7, p. 49.
17. Kulayni, Muhammad ibn Ya'qub, Usul al-Kafi, edited by Ali Akbar Ghaffari and Muhammad Akhundi, Tehran, Dar al-Kutub al-Islamiyya, 4th edition, 1987.
18. Lewis, David, Self-Taught Economics, translated by Firouzeh Khal'atbari, p. 8.
19. Nahj al-Balagha, Maxim 328.
20. Nahj al-Balagha, translated by Seyyed Jafar Shahidi, Tehran, Islamic Revolution Education Publications, 1992.
21. Nazarpour, Mohammad Taqi, Book Critique, Issue 19, 2001, article "Imam Ali, Governance, and the Market".
22. Norouzi, Hossein, PhD Dissertation in Public Policy Management, Tehran, Tarbiat Modares University, 2003.
23. Norouzi, Hossein, The Role of Justice and Expediency in the Governance of Ali (AS), Master's Thesis in Islamic Theology and Education, Qom University, 2003.
24. Rey Shahri, Muhammad, Selected Pearls of Wisdom (Muntakhab Mizan al-Hikmah), translated by Hamidreza Sheikhi, Qom, Dar al-Hadith Publications, 1999, Vol. 4, p. 204.
25. Sayyid Razi, 1994, p. 438.
26. Shabestari, Jabbar Lui, and Afkhami, Bahram Hosseinali, 2010.
27. Tarihi, Fakhr al-Din, Majma' al-Bahrain, Vol. 3, p. 127.
28. Tehrani, Delshad, The Prophetic Conduct, Vol. 1, Darya Publications, 2004, p. 305.

فصلنامه جغرافیا (برنامه ریزی منطقه ای)

دوره ۱۴، شماره ۵۷، زمستان ۱۴۰۳

شاپا چاپی: ۶۴۶۲-۲۲۲۸ شاپا الکترونیکی: ۲۷۸۳-۲۱۱۲

Journal Homepage: <https://www.jgeoqeshm.ir/>

مقاله پژوهشی

اصول و شاخص های اقتصادی در عملکرد حضرت علی (ع) در دوران خلافت و ابعاد ژئوپلیتیک آن

سلیمه افضلی - دانشجوی مقطع دکترای رشته تاریخ و تمدن ملل اسلامی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد بافت، ایران.

ابراهیم خراسانی پاریزی* - استادیار گروه تاریخ و ملل اسلامی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد بافت، ایران.

علی رحیمی صادق - استادیار گروه تاریخ و ملل اسلامی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد بافت، ایران.

اطلاعات مقاله	چکیده
شماره صفحات: ۴۶۱-۴۷۳	امروزه اقتصاد یکی از مهمترین ابعاد زندگی است یافتن روش صحیح اقتصادی، علمی و کارشناسانه دارد. عملکرد بزرگان دین به عنوان الگوهای راستین دین مداری در همه امور راهگشا بوده است حضرت علی (ع) تنها امامی است که پس از پیامبر (ص) تشکیل حکومت داده و در مدت هر چند کوتاه زمامدار مسلمین بوده است. مدیریتی عملکرد اقتصادی وی منظور این پژوهش است که تلاش شده به شیوه کتابخانه ای از میان اقوام و سخنان بود و در کتاب شریف نهج البلاغه استخراج و به صورت الگوی عملی اقتصادی تبیین گردد. الگوی مشتمل بر اصل عدالت محوری و عدالت خواهی، ظلم ستیزی و مبارزه با مفاسد اقتصادی، مبارزه با فقر و تلاش معیشتی نیازمندان جامعه، از بین بردن تبعیض طبقاتی، نظارت بر کارکرد صحیح بازار و کنترل قیمت ها، تلاش برای آبادانی و دوری از کسالت و تن پروری از اهم اصول و شاخص های عملکرد اقتصادی امیرالمومنین در دوران حکومت بر مسلمین بوده است. اهمیت این است که چرخه اقتصادی سالم و کارآمد به دست انسان های خودساخته و اخلاق مدار مستمر و دقیق دستگاه صدیقه اجرایی محقق نخواهد شد. این مسیر اسلام در بعد اقتصادی است که ضامن تحقق اقتصاد پویا و کارآمد در این خصوص به تفصیل در ادامه خواهیم پرداخت.
از دستگاه خود برای اسکن و خواندن مقاله به صورت آنلاین استفاده کنید	
	
واژه های کلیدی: اصول، شاخص ها، عملکرد اقتصادی حکومتی علوی	

استناد: افضلی، سلیمه؛ خراسانی پاریزی، ابراهیم؛ رحیمی صادق، علی (۱۴۰۳). **اصول و شاخص های اقتصادی در عملکرد حضرت علی**

(ع) در دوران خلافت و ابعاد ژئوپلیتیک آن. فصلنامه جغرافیا (برنامه ریزی منطقه ای)، ۱۴ (۵۷). صص: ۴۶۱-۴۷۳

DOI: 10.22034/jgeoq.2025.498226.4209

مقدمه

درست است که اساس حکومت اسلامی در دوران پیامبر شکل گرفت و دوران ۱۰ ساله زندگی پیامبر در مدینه آکنده از اصول و روش های اصیل اسلامی برای پیروان است اما مزیت خلافت حضرت علی بر دوران پیامبر در چند نکته قابل تامل و قابل تبیین است.

۱. دوران حکومت پیامبر و از ملی و همبستگی بین مسلمین در راستای اجرای فرامین الهی و رسول الله در جامعه وجود داشت.

۲. مسلمین واقعی با عزم و اراده مسیر راه تحقق حرکت اسلامی را همراهی می کردند.

۳. دشمن مشخص شده بود و تلاش همگانی در مسیر تحقق آرمان شهر اسلامی در کل جامعه موج میزد.

اما زمانی که حضرت علی (ع) حکومت را به دست گرفتند، جامعه از ظلم و جور خلفای پیشین به ستوه آمده بود.

- اصول اصیل اسلامی مورد غفلت واقع شده بود.

- هرج و مرج و اجتماع را فرا گرفته بود.

- همبستگی و اتحاد مسلمین از بین رفته بود.

- هرکس منافع خویش را طلب می کرد و منفعت شخص بر منفعت جمع مقدم شمرده می شد.

- علاوه بر این سه گروه مدعی خلافت مارقین و قاسطین و خوارج در حال قدرت گرفتن بودند.

- خطر کذابین (پیامبر) دروغین و جنگ های قومی و ترویج عقاید باطل، جایگزینی عقاید باطل به جای عقاید صحیح و همه و همه شرایط عملکرد حضرت را با چالش مواجه می ساخت.

- تبعیض طبقاتی که دوران خلافت عثمان ترویج گردید و خیرات استفاده بیش از حق خود از بیت المال محقق معرفی می کرد و در چنین شرایطی تحقق و اجرای اصول اساسی اسلام واقعی بسیار دشوار و بحث برانگیز بود.

سخن گفتن امیرالمومنان از برابری و برادری، گرفتن سهم یکسان تمام طبقات جامعه از بیت المال و مبارزه با فساد اقتصادی، مبارزه با عوامل تهدیدزای درونی و بیرونی به گونه ای طرح مسائل جدید بود و از سوی حضرت امیر که جلب اقبال عمومی را دشوار می نمود.

در چنین شرایطی درایت و سیاست حضرت امیر می بایست به گونه ای باشد که بتواند تمام ابعاد و اقشار جامعه را همسو و هم هدف پیش ببرد. در همین راستا حضرت صریح و بی پروا و در هر موقعیتی اسلام ناب محمدی را به همان یادآوری می کردند که مجموعه این دستورات در کتاب نهج البلاغه، که پس از قرآن مجید بهترین سند دین اسلام است، آمده است چراغ هدایتگر حکومت های اسلامی تا پایان جهان باشد و هر آنچه برای تحقق یک جامعه اصیل اسلامی نیاز است در بین سخنان ایشان در این کتاب مطرح شده است و از همین روی در این مجال سعی شده است مفهوم اقتصاد اسلامی از لایه لای فرامین و دستورات امیرالمومنان استخراج شده و به طور خلاصه مورد اشاره قرار بگیرد. ما در این تحقیق به دنبال آن هستیم که بدانیم اقتصاد اسلامی در عملکرد مولی الموحدين در دوران حکومتشان و از میان کلام گهربارشان بر چه اصول و شاخص هایی مبتنی است.

در دنیای کنونی که بحث اقتصاد اصلی ترین بعد زندگی جهانی آن را در بر گرفته و همه ابعاد حیاتشان را تحت شعاع قرار داده است یک جامعه مبتنی بر اسلام با تحقق چه اصولی می تواند یک اقتصاد مبتنی بر اسلام را اجرا نموده و بحث معیشت اجتماع را راهبری نماید. اقتصاد از در واژه شناسی به معنای اعتدال و میانه روی کردن است. (طریحی، ص ۱۲۷) خلیل بن احمد فراهیدی در کتاب «العين» در بیان مفهوم اقتصاد گفته است: معتسد به معنای استقامه الطريق یعنی پایداری در راه است. میانه روی در زندگی اقتصادی آن است که نه اسراف کند و نه «تقصیر» و سخت گیری (فراهیدی، ص ۵۴) راغب در مفردات می گوید: «اقتصاد به معنای اعتدال در امورات بدون افراط و تفریط به تناسب هر موضوع و همچنین در لسان الغیب عمده معنای اقتصاد و اعتدال و میانه روی ذکر شده است». (المفردات فی غریب القرآن، ص ۶۷۲) در اصطلاح علم اقتصاد به عنوان بررسی رویدادهای اقتصادی در زمینه تولید، توزیع و مصرف به کار می رود. (آقا نظری، ص ۲۹) ارسطو: علم اقتصاد یعنی مدیریت خانه. آدام اسمیت: اقتصاد علم بررسی علل ثروت ملل است.

استوارت میل: اقتصاد عبارت است از بررسی ماهیت ثروت از طریق قوانین تولید و توزیع. (قدیر لویس، ص ۸)
بنابراین علم اقتصاد دانشی است که به تخصیص بهینه کالاها و فراورده‌ها می‌پردازد و علمی که به تشریح حیات اقتصادی و پدیده‌های آن و ارتباطشان با عوامل کلی آن توجه دارد.

عملکرد اقتصادی حضرت علی (ع) در دوران خلافت ایشان در چند گزاره قابل بررسی است:

۱. نخستین بعد عملکرد ایشان در مقابله با عوامل تهدیدزای درونی بیرونی و جنگ‌هایی که با قاسطین و مارقین و خوارج داشتند.
 ۲. تاکیداتی که بر رعایت اصول اسلامی کارگزاران خویش داشتند و آکنده از نکات تربیتی و اصول اقتصاد اسلامی است.
 ۳. تاکید فراوانی که به کار و تلاش و پرهیز از کسالت و تن پروری داشتند.
 ۴. تاکیداتی که به مبارزه با مفسد اقتصادی اعم از محتکران، خام فروشان، گرانفروشان داشتند.
- به طور کلی با مطالعه و تدبیر در سیره اقتصادی و مدیریتی امام علی (ع) می‌توان سیاست و راهبردهای اقتصادی آن حضرت را در دو بخش نظری از قبیل:

- تبیین الگوی جامعه اخلاق کارگزاران اقتصادی همچون خدامحوری، امانت داری، قانون مداری
- و نیز در بخش عملی از قبیل: تقسیم عادلانه بیت المال، بستر سازی تولید و اشتغال و مبارزه با فقر و فساد و تبعیض و نیز تقویت سیستم‌های نظارتی اقتصاد محور جستجو کرد. (اکبری دستک، نرگس سعیدی، ص ۲۰)

روش پژوهش

این تحقیق که به شیوه کتابخانه‌ای جمع‌آوری شده است که اصول و شاخص‌های اقتصادی در عملکرد امیرالمؤمنان علی (ع) در دوران پنج ساله خلافتشان اشاره نموده و در پی آن است که در مقام الگوپذیری از تفکر والای علوی روشنگر مسیر عملکرد دولتمردان در جوامع اسلامی باشد. راهبردهای اصلاحی امیرالمؤمنین در عرصه مدیریت اجرایی و اقتصادی جامعه اسلامی به عنوان حاکم دینی چه بوده است و ایشان در زمینه رونق اقتصادی و نقش حمایتی و نظارتی دستگاه حکومت چه برنامه‌ها و رویکردهای داشته‌اند؟

مبانی نظری

تفاوت عمده‌ای که حکومت اسلامی با سایر حکومت‌ها دارد این است که رهبری جامعه اسلامی دارای اخلاق و ویژگی‌های شخصیتی مثبت و موثری است که او را به عنوان الگویی برای افراد جامعه معرفی می‌نماید. این مهم در حکومت علوی به وضوح قابل مشاهده است. شخصیت والای حضرت امیر در کنار اخلاق کریمانه و انسانی ایشان همچنین برخوردی که با افراد ضعیف و فرودست اجتماع دارند در کنار صلابت و جدیتی که با کارگزاران و متصدیان امور دارند همه و همه ایشان را به الگوی بی‌بدیل حاکم اسلامی مبدل ساخته است. از همین رو ابتدا به بخشی از ویژگی‌های شخصیتی ایشان اشاره نموده و سپس به تبیین اهم اصول اقتصادی در عملکرد حضرت خواهیم پرداخت:

عدالت محوری و عدالت جویی

اصلی‌ترین شاخص رفتاری حضرت علی (ع) است و تمام عملکرد ایشان تحت الشعاع این محور می‌باشد. دلیل اصلی ایشان از اجرای عدالت این بود که زمینه رشد و تکامل مادی و معنوی را برای همه انسان‌ها فراهم کند و تا آنجا که می‌تواند غبار محرومیت، استضعاف فکری و فرهنگی را از چهره مردم بزداید. در اکثر تحقیقاتی که در زمینه اقتصاد اسلامی انجام گرفته است ویژگی اصل عدالت برخاسته از عملکرد عدالت محور حکومت علوی مورد تاکید قرار گرفته است. به طور مثال: نوروزی در پایان نامه جایگاه عدالت و مصلحت حکومت علی (ع) به روش تحلیلی و توصیفی چنین بیان می‌کند که امیرالمؤمنین علی (ع) حکومت را برای عدالت می‌خواست نه برای منافع خود و خویشاوندانش. (نوروزی، ۱۳۸۲)

پورعزت نیز در رساله دکترای خویش تحت عنوان طراحی سیستم خط مشی گذاری دولتی برای تحقق عدالت اجتماعی بر مبنای مدل حکومت حق مدار علوی- نهج البلاغه، به روش تحلیلی- توصیفی به این نتیجه می‌رسد که بنیان این نظام بر پنج

اصل توحید، برابری مبتنی بر خلقت یکسان، آزادی و اختیار ناشی از همانندی در خلقت و تسهیل کمال گرایی نهاده شده است. (پورعزت، ۱۳۸۲)

اصل بنیادین عدالت در قرآن کریم دست الاهی، اصل اساس شماره شده و رکن بودن آن در احیای دین خداوند متعال به بیان های گوناگون یاد آوری شده است. (حکیمی، ۱۳۶۸)

امام خمینی در کتاب ولایت فقیه خود در وصف ویژگی های لازم برای تحقق هدف های عالی حکومت می فرماید: عدالت به معنای واقعی این است که حاکم درباره دولت ها و معاشرت با مردان و داد و ستد با مردم و دادرسی و غذا و تقسیم و درآمد عمومی و طبق برنامه ای که برای مالک اشتر؛ در حقیقت برای همه و الیان و احکام تعیین فرموده است رفتار کنند. چون این عهدنامه بخشنامه ای عمومی است که فقیهان و والیان شهر باید آن را دستور العمل رفتار خویش بدانند و با توجه به این وضع از اهمیت نامه مالک اشتر شایسته است عملان اجرایی حکومت جمهوری اسلامی ایران که هدف از انقلاب آن تحقق عدالت بوده است به بررسی و پیاده سازی اصول آن بپردازند. (موسوی خمینی، ۱۳۵۷)

حضرت علی(ع) عدل را بر چهار شعبه می داند که دو شعبه از آن به ابعاد نظری و درونی انسان می پردازد و دو شعبه دیگر ابعاد علمی بیرونی را در بر می گیرد و عدل بر چهار شعبه است: بر فهمی ژرف نگرنده و دانشی پی به حقیقت برنده و نیکو داوری فرموده و در بردباری استوار بودند. (ترجمه شهیدی، ۱۳۷۱، ص ۳۶۴)

ایشان همچنین عدل را «رستگاری و کرامت» برترین فضایل و بهترین خصلت و بالاترین محبت الهی می داند و آن را «مانوس خلاق» و رعایت آن را موجب افزایش برکات ذکر می فرمایند. (خوانساری، ۱۳۶۰، ج ۱ ص ۱۱ و ج ۳ ص ۲۰۵)

توزیع عادلانه ثروت در تمام انتشار اجتماع، اصل برابری و برادری و رفع تبعیض از اهم نتایج اجرای عدالت در اجتماع از دیدگاه حضرت علی است که خود شخص ایشان نمونه اعلاای رفتار عدالت محورانه بودند و در هیچ جایگاه و تحت هیچ شرایطی دست از آرمان عدالتخواهی خویش برنداشتند.

ساده زیستی و قناعت

دومین شاخص های اخلاقی حضرت امیر خوی ساده زیستی و قناعت ایشان است که بیانگر این مطلب است که رهبر یک جامعه می بایست در ردیف پایین ترین فرد مردم خویش را نگه دارد تا درد هایشان را به طور ملموس حس نماید.

امام صادق از حضرت چنین روایت کرده است: علی(ع) در کوفه به مردم نان و گوشت می خوردند و خود حکامی جداگانه داشت. بعضی می گفتند کاش میدیم که خوراک امیرالمومنین چیست؟ پس عده ای به طور سرزده به حضور امام رسیدند و غذای او چنین بود: قطعه از نان خشکیده خسیده به روغن که با خرمای فشرده آمیخته شده بود و آن ما را از مدینه برای او می آوردند.

زندگی امام بدین گونه بود و خوراک و پوشاک چون ضعیف ترین مردم و هرگز از این سیره نیکو دست برنداشت. (تهرانی، ۱۳۸۳، ص ۳۰۵)

امام باقر در توصیف ساده زیستی حضرت امیر میفرماید: به خدا سوگند که علی (ع) همچون بنده خوراک می خورد و همچون بنده می نشست و اگر دو پیراهن می خرید پیراهن بهتر را به غلام خود می داد و خود آن دیگری را بر تن می کرد و اگر پیراهن از انگشتان دست یا قوزک پایش می گذشت آن را می برید و اگر می خواست به مردم غذا دهد نان و گوشت را به آنان می داد و به خانه خود می رفت و نان جوین را با روغن زیتون و سرکه تناول می کرد. (تهرانی، ۱۳۸۳، ص ۳۰۵)

همچنین از امام باقر روایت شده است که فرمود: علی(ع) مدت ۵ سال زمامداری کرد که در آن آجری بر آجری یا خشتی بر خشت نهاد و چیزی به خود اختصاص نداد و سرخ و سفیدی (زروسیمی) به میراث بر جای نگذاشت. (تهرانی، ۱۳۸۳، ص ۳۰۸)

امیرالمومنان در مقام زمامداری به مردم خویش چنین فرمود: بر این جامه ها (مدرس) به سرزمین شما آمدم و بارونه ام همین است که میبینید و اکنون اگر از سرزمین شما با چیزی جز آنچه با آن آمده ام بیرون روم از خیانتکاران خواهم بود. (تهرانی، ۱۳۸۳، ص ۳۱۰)

ساده زیستی علوی حکایت از آن دارد که مردم آن جامعه از تمام اقشار اجتماع احساس امنیت کنند و بدانند که حاکم و زمامداران آن امانتدار و حافظ منافع آنان است و از دنیای آنان هیچ حقی برای خویش و بستگانش بر نمی‌دارد و بر این اساس اعتماد متقابل میان والی و مردم برقرار خواهد شد. اما هر اندازه که حاکمان از خلق و خوی ساده فاصله گرفته و درگیر مال اندوزی شوند کنترل امور از دست رفته و هرج و مرج و دست اندازی‌ها به بیت المال مسلمین فزون خواهد یافت.

فعالیت‌های تولیدی و کارآفرینی

گزارش‌های فراوانی از تاکید حضرت علی (ع) به فعالیت به دوری از کسالت و تنبلی وجود دارد که حکایت از تشویق ایشان به کار و تلاش و دوری از تن آسایی دارد. امام صادق می‌فرماید: حضرت علی (ع) با دست خویش بیل می‌زد و زمین آباد می‌کرد و هر زمینی که آباد می‌نمود عده‌ای را به کار می‌گرفت و آنگاه زمین دیگر. (کلینی، ج ۷ ص ۴۹)، (الحدید، ۱۳۷۸، ج ۱، ص ۲۲) آن حضرت مرقومات متعددی داشت و طبق نقل مورخان درآمد سالانه این مرقومات بالغ بر چهل هزار دینار بوده است.

بررسی مدیریت بحران جمل در سیره امام علی (ع)

تماماً صرف بینوایان شده است. (این مفازلی، ۱۴۲۴، ص ۳۲۳) حضرت امیر (ع) نیک می‌دانست که جامعه‌ای پویا و قوی به وجود نمی‌آید مگر آنکه پایه‌های اقتصادی قوی‌ای داشته باشد: پس دوره حکومت خودش مردم را به کاروتلاش وتولید و نیز گسترش فعالیت سالم اقتصادی وتشویق می‌نمود.

این سه مشخصه از ویژگی‌های اصلی و اساسی و شخصیت والای امیرالمومنان علی (ع) مویید این مطلب است که رهبر یک جامعه مسلمان می‌بایست خود ساخته و مزین به چنین اخلاقی باشد تا از فقیرترین تا بالاترین عضو جامعه احساس امنیت وآرامش کند و بداند که زمامدار و حافظ منافع و امانت دار اوست و همچنین اعتماد عمومی حاصل شده اجتماع به حد اعلامی انسجام خویش دست یابد.

نتیجه گیری

حال که به قدر جمال خویش با ویژگی‌های موثر شخصیتی حضرت علی (ع) اشاره نموده تا بهتر و همه جانبه تر بتوانیم به بررسی عملکرد اقتصادی ایشان بپردازیم:

در سال ۳۵ تا ۴۰ هجری قمری (۶۵۶ - ۶۶۱ میلادی) پس از کشته شدن عثمان به عنوان چهارمین فیلم برگزیده شدند و همزمان با خلافت رسیدن حضرت مرزهای حکومت اسلامی از غرب تا مصر و از شرق تا ارتفاعات شرقی ایران پیش رفته بود اما اوضاع حجاز در این ایام ناآرام بود. از مهم ترین اقدامات ایشان پس از به خلافت رسیدن عزل وامیان منصوب عثمان بود و افراد مورد وثوق خویش را به کارگماشت، وی مخالف متمرکز کنترل خلیفه بردرآمدهای استانی بود.

او غنائم و بیت المال را از انحصارواشراف درآورد و به طور مساوی بین مسلمین تقسیم کرد. در حکومت وی تمام مسلمانان چه آنان که سابقه طولانی در اسلام داشتند و چه آنان که به تازگی مسلمان شده بودند بهره یکسانی از بیت المال می‌بردند و همچنین علی (ع) برخلاف عمر پیشنهاد داد تمام درآمدهای دیوانی توزیع گرددو چیزی از آن اندوخته نشود.

(Cambridge university press, 1997)

دوران خلافت وی با نخستین جنگ داخلی میان مسلمانان وشورش‌هایی نظیرشورش ایرانیان هم زمان بود. علی (ع) همچنین با دنیروی مخالف مجزا مواجه شد: گروهی به رهبری عایشه، طلحه و زبیر که در مکه خواهان برگزاری شورای خلافت برای تعیین خلیفه پس ازقتل عثمان بودند. گروهی دیگر به رهبری معاویه درشام که انتقام خون عثمان را خواستار بودند.

چهار ماه پس از خلافت در جنگ جمل گروه اول را شکست داد اما نبرد صفین به لحاظ نظامی با معاویه بی نتیجه ماند و با ماجرای حکمیت به لحاظ سیاسی ضد حضرت علی تمام شد .

خوارج نیز در سال ۳۸ هجری بر حضرت شوریدند که حضرت علی (ع) آنان را در نهروان شکست داد. (Gleave, 2014) ویلفرد مادلونگ معتقد است که علی (ع) عمیقاً از وظیفه اسلامی خویش آگاه بود و در راه حفظ شریعت اسلام حاضر نبود که هیچ مسلحتی را بر حقی مقدم به شمار آورد به طوری که حتی حاضر بود در این راه با مخالفانش پیکار کند اما برخی

نویسندگان وی را فاقد مهارت و انعطاف پذیری می دانند (Gleave, 2014) اما به نوشته مادلونگ خودداری او از مشارکت در بازی جدید و فریبکاری سیاسی و فرصت طلبی هوشمندانه که در زمان خلافت دولت اسلامی ریشه دوانده بود هرچند وی را از کامیابی در زندگی محروم ساخت اما سبب شد در نظر ستایشگران به عنوان نمونه فتوت عربی پیش از اسلام جلوه گر شود (Wikipedia.org)، (modelong...).

در واقع دشواری کار حضرت علی (ع) آشکار می گردد که خو گرفتن به رفتار جاهلی در زمان خلفای پیشین مجدداً پایه ریزی شده بود و عرصه را برای پذیرش اسلام ناب محمدی که حضرت علی (ع) مجری آن در سطح اجتماع بود با مقاومت مخالفان روبرو ساخت و بی سیاستی برخی یاران کوتاه نظر حضرت به آتش گسترده مبدل می شد که گاهی مانع پیشبرد اهداف والای حکومت علوی می گردید.

حال که به اجمال در جریان مناسبات سیاسی و وضعیت بحرانی به حکومت رسیدن امام آشنا شدیم زمان آن رسیده است که به طور خاص به بحث اصول و شاخص های اقتصادی از نظر حضرت علی (ع) بپردازیم. یکی از منابعی که در این بخش به ما یاری رسان است نامه ۵۳ از کتاب شریف نهج البلاغه است که تجلی گاه بخشی از ارزش ها و هنجارهای حکومت حضرت علی (ع) است و یکی از نفیس ترین دستور کارها برای فرمانروایی، مردم داری و حکومت داری به شمار می رود. به گونه ای که آن را منشور حکومتی کارگزاران نامیده اند. (شبیستری، افخمی، ۱۳۸۹)

این نامه بیانگر دستورات و راهبردهای اجتماعی، سیاسی و بالاخص اقتصادی به (مالک اشتر نخعی) فرمانروا و والی مصر است که از سوی امام علی (ع) به حاکمیت آن دیار برگزیده شد ولی با کینه و دشمنی معاویه در منطقه ملزم به مسموم و به شهادت رسید. حضرت علی نامه را در سال ۳۷ ه.ق برای مالک اشتر نوشت و از او خواست تا در پرتو این عهدنامه به حکومت بپردازند. (پژوهشنامه علوی، ص ۵۸)

الگویی که مبتنی بر عملکرد اقتصادی امام علی می توان ترسیم کرد بدین قرار است:

اهتمام به اجرای : می کردم تا چه رسد به این که این ها مال خدا (مربوط به همه مردم) است. (سید رضی، ۱۴۱۴ق: ۱۸۳، مجلسی ۱۴۰۳ق: ۴۸/۳۲) در جای دیگر علی (ع) به مالک اشتر توصیه می کند: بپرهیز از اینکه چیزی را به خود اختصاص دهید که بهره همه مردم در آن یکسان است (ابن شعبه حرانی، ۱۴۰۴ق)، (الحدید، ۱۴۰۴ق)

همانطور که پیش از این هم در خصوصیات اخلاقی حضرت امیر اشاره نمودیم عدالت خواهی و عدالت محوری و رکن اساسی عملکرد ایشان در تمام ابعاد حکومت ایشان است. در سیره عملی ایشان نیز نقل شده است که دو زن یکی از اعراب و

دیگری از عجم برای دریافت سهم خود خدمت حضرت رسیدند. ایشان به هر کدام ۲۵ درهم و یک پیمان غذا داد. زن عرب به اعتراض کرد که من عرب هستم و او کنیزی از عجم آیا هر دو باید مساوی دریافت کنیم؟ حضرت فرمودند: در تقسیم این اموال ترجیحی بین فرزندان اسماعیل و اسحاق نیست. (ثقفی کوفی، ۱۴۱۰ ق) و این چنین حضرت میان عرب و عجم، مهاجر و افسار، آزاده و برده هیچ تمایل و تفاوتی قائل نبود و سهم همگان از اموال عمومی و بیت المال یکسان پرداخت می‌شد. و این چیزی به جز عدالت علوی که زبانزد خاص و عام است نمی‌تواند محقق شود. جدیتی که حضرت در اجرای عدالت میان تمام اقشار اجتماع داشتند جلوی منفعت طلبی‌ها و تبعیض‌های طبقاتی را گرفته و به رشد همسویی همه دهک‌های اجتماع در طولانی مدت منجر می‌گردد. در راستای اجرای عدالت به معنای بهره‌مندی همه اقشار یک اجتماع از امکانات رفاهی حضرت علی(ع) درجایی می‌فرمایند: در کوفه همه زندگی مناسبی دارند، حتی صاحبان پایین‌ترین شغل‌ها، نان گندم می‌خورند و سرپناه (خانه) دارند و از آب فرات می‌نوشند. (رسولی محلاتی، ۱۳۷۹)

مبارزه قاطع با مفسدین اقتصادی: شاخصه مولفه دیگری که بسیار مورد تاکید امیرالمومنان در دوران خلافتشان بود و خود و کارگزاران به این امر تشویق و ترغیب می‌نمود بحث مفسدین اقتصادی و مبارزه با آنان است. مبارزه با مفسدین اقتصادی و دست اندازان به اموال عمومی اعم از محتکران، رشوه‌خواران، رباخواران، اختلاس‌گران از اهم تلاش‌های یک دولت برای تحقق اقتصاد سالم است زیرا حرکت خلاف مسیر حرکت اقتصاد آفت اقتصاد محسوب شده و سبب از بین رفتن تعادل اقتصادی می‌شوند. حضرت خطاب به مالک اشتر در باب بازرگانان و صاحبان صنایع چنین می‌فرمایند: باید خرید و فروش آسان صورت پذیرد و با میزان عدل انجام گیرد و با نرخ‌های (رایج بازار) نه به زیان فروشنده و نه به زیان خریدار و آن کس که پس از تو دست به احتکار زند او را کیفر بده و عبرت دیگران گردان و در کیفر او زیاده روی مکن. (سید رضی، ۱۴۱۴ ق، ص ۴۳۸) امام در عاقبت رباخواران چنین فرمود: در مجازاتی که برای رباخوار در نظر گرفته شده است واسطه‌ها، نویسندگان حساب‌ها و گواهان هم یکسان اند. (فیض کاشانی، ۱۴۰۶ ق) ربا، رشوه، احتکار، اختلاس همه این‌ها از جمله آسیب‌های بسیار مضر در مسیر حرکت صحیح اقتصاد است که موجب از بین رفتن ثبات بازار می‌گردد که این امر تنها به مشتری آسیب می‌زند و موجب انباشت ثروت نزد گروهی خاص و ازدیاد فقر می‌گردد.

نظارت دقیق بر بازار: بازار قلب تپنده اجتماع است. رهبری یک جامعه اسلامی پس از مبارزه با اخلاص گران در چرخه تولید و توزیع عادلانه مصرف می‌بایست با جدیت هرچه تمام‌تر به کنترل قیمت‌ها در بازار، کنترل اوزان و ممانعت از خرده‌فروشی، خام‌فروشی و رانت‌خواری و رشوه‌خواری در راستای سلامت بازار مسلمین گام برداشته و موثر عمل نماید. در نامه ۵۳ نهج البلاغه حضرت امیر به مالک اشتر چنین می‌فرمایند: باید خرید و فروش آسان صورت پذیرد و با میزان عدل انجام گیرد و با نرخ‌های نه به زیان فروشنده و نه به زیان خریدار. امام صادق در جواب سوال پیرامون قیمت‌گذاری فرمود: امیرالمومنین بر کالای کسی قیمت‌گذاری ننموده و لیکن به کسی که بیش از قیمت نامتعارف کالایش را عرضه می‌کرد، فرمود آنگونه که مردم می‌فروشند بفروش و در غیر این صورت از بازار بیرون رو مگر اینکه کالاهایی که عرضه می‌کرد مرغوب‌تر از کالایی بود که در بازار عرضه می‌شد. (نظریه‌پور، ۱۳۸۰)

حضرت علی(ع) تاکید داشتند که افراد آشنا به احکام اسلام و دارای صلاحیت اخلاقی امر نظارت بر بازار را به عهده داشته باشند. شفافیت در معامله و عدم مخفی کردن عیب کالا از جمله اصول مورد تاکید ایشان در راستای بهبود اوضاع بازار مسلمین است. همچنین در جای دیگر امام صادق(ع) نقل می‌کنند: علی(ع) هر صبحگاه به بازارهای کوفه سرکشی می‌کرد و به هر بازاری که می‌رسید می‌فرمود: ای گروه بازرگانان! از خدا بترسید و از او طلب خیر نمایید و با آسان گرفتن بر مشتری از خداوند برکت بخواهید و به آنان نزدیک شوید و خود را به صفت بردباری بیارایید و با مظلومان انصاف برخورد کنید و به ربا نزدیک نشوید، کم‌فروشی نکنید و حقوق مردم را کم مدهید. (کلینی ۴۰۷ ق؛ ۱۶۶/۶)

ترویج و تشویق به کار و تلاش و کارآفرینی: وقتی به سیره امیرالمومنین مراجعه می‌کنیم و می‌بینیم باغ‌های مختلفی که از حضرت با دست رنج خویش آباد کردند در مقطعی نصف یک باغ و در مقطعی دیگر یک باغ دیگر را می‌فروشند و پول آن را بین فقرا شهر تقسیم می‌کنند تا فقر از بین برود. چاه‌های بسیاری که ایشان با دست خویش حفر نمودند تا موی

این مطلب باشند که کار و تلاش همواره و در هر شرایطی مطلوب و پسندیده است. در راستای ترویج این مهم در نامه‌ای به مالک اشتر می فرمایند: اما باید نظر تو بیشتر در آبادانی زمین باشد تا گرفتن خراج. چون خراج بدون آبادانی به دست نیاید و آن که بدون آبادانی خراج مطالبه کند کشور را خراب و مردم را هلاک کند و حکومتش چند روز بیش نپاید.

در جای دیگر فرمود: اگر کسی آب و زمین در اختیار داشته باشد و با این وجود فقیر باشد: خداوند او را از رحمتش دور می دارد. (حمیری ۱۴۱۳ق، ص ۱۱۵) همچنین معتقد بودند که تنبلی زمینه ساز فقر و سقوط اقتصادی جامعه است و فرمود: چیز ها با هم جفت می شوند و اگر تنبلی و ناتوانی جفت شوند از آن فقیر پدید می آید. (کلینی، ۱۴۰۷ق)

یکی از مشاغل مولای متقیان علی(ع) پس از کشاورزی درختکاری بود که بسیاری از انفاق های خود را از این طریق انجام می داد و امام صادق در این باره می فرمایند: امیرالمومنان بیل میزد و نعمت های نهفته در زمین را استخراج می کرد. (حکیمی، ۱۳۸۰، ص ۴۷۳) حضرت علی در اهمیت کار و تلاش می فرمایند: سوگند به خدا اگر تمام شب را بر روی خارهای سعدان به سر ببرم و یا باغل و زنجیر به این سو و آن سو کشیده شوم خوش تر دارم تا اینکه خدا و رسولش را در حالی ملاقات کنم که یعنی از بندگان ستم کرده و چیزی از اموال عمومی را غضب کرده باشم. طبق نقل مورخان درآمد موقوفات حضرت بالغ بر ۴۰ هزار دینار بود که تمام آن صرف بینوایان می شد. (ابن مغزلی، ۱۴۲۴ق، ص ۳۲۳)

آنچه حائز اهمیت است و سیره عملی اقتصادی حضرت علی(ع) برمی آید تلاش ایشان برای اجرای عدالت در اجتماع است و اجرای عدالت اصل بنیادینی است که حکومت علوی نمونه اعلاای آن است. همانطور که پیش از این نیز گفتیم نامه ۵۳ کتاب شریف نهج البلاغه منشور عملی رهبری یک جامع دین محور و عدالت محور است و آنچه بیش از هر چیز در این نامه مورد تاکید قرار می گیرد التزام به اصل خودسازی و مهار نفس توسط رهبران و عاملان و کارگزاران حکومت های اسلامی است و جامعه ای که عاملان اجرایی آن ملتزم به زینت تقوی و خداترسی باشند سلامت سیاست و اقتصاد آن جامعه تضمین و سعادت مندی در انتظار آن اجتماع است. آنچه حرکت راستین به سمت تعالی را مخدوش می نماید فساد و تباهی اخلاقی و اقتصادی است که اگر در جامعه ریشه بدو اند فقر، تبعیض، بی اعتمادی و فساد دامن گیر مردمان خواهد شد.

پس آنچه از عملکرد حکومت علوی برمی آید در گام اول خودسازی و در گام بعد عدالت جوایی به عدالت محوری است. سلامت دستگاه اجرایی یک حکومت به سلامت تمام ابعاد آن حکومت می انجامد و از سوی دیگر نقش قوای نظارتی و کنترلی حکومت بسیار از منظر ایشان حائز اهمیت است به طوری که گاهی یک قاضی را یک روز پس از نصب، عزل می نمود و وقتی علت را جویا می شد می فرمود: زیرا از عدم عدالت تو در برخورد با مردم برای من خبر آوردند. از این رو به نقش موثر و پرتوان قوای نظارتی و کنترلی اجرایی در پیاده سازی عدالت می توان پی برد.

برای اجرای دقیق اصول اقتصادی می بایست سلامت چرخه تولید، توزیع و مصرف حفظ باشد و در این مسیر حفظ سلامت دستگاه اجرایی، نظارتی و ضامن سلامت این چرخه مهم اقتصادی میباشد. نظارت بر بازار، کنترل قیمت ها، کنترل تساوی عرضه با تقاضا، صادرات به اندازه، واردات به میزان مورد نیاز، قطع دست واسطه گران و دلان از جمله عوامل موثر در تامین رونق اقتصادی از دیدگاه امیرالمومنین علی(ع) است.

انفاق و یاری رساندن به فقرا و گرفتن دست مستمندان و توجه وضعیت معیشت فقرا و تنگدستان همواره مورد تاکید حضرت بود و خود ایشان نیز عامل بر این مهم بودند و به فرزندانشان و خویشان نیز تاکید می کردند. علی(ع) در جهت کنترل سرمایه های جامعه و انفاق نمودن را راهکار اساسی در جهت تقسیم مساوی اموال ذکر کرده و چنین سفارش نموده است: اگر مستمندی را دیدی که توشه ات را تا قیامت می برد و فردا که به آن نیاز داری به تو بازمی گرداند کمک او را غنیمت بشمار و زاد و توشه را بر دوش او بگذار و اگر قدرت مالی داری بیشتر انفاق کن و همواره او را بفرست زیرا ممکن است روزی در رستخیز در جستجوی چنین فردی باشی و او را نیابی و به هنگام بی نیازی اگر کسی از تو دام خواهد غنیمت بشمار تا در روز سختی و تنگدستی به تو بازگرداند. (ابن شعبه حرانی، ۱۴۰۴ق، ص ۷۴)

مولای متقیان حضرت علی (ع) که خود تراز عدل و داد است درباره میانه روی در اقتصاد و پرهیز از اسراف و تبعیض چنین می فرماید: همانا خداوند سبحان روزی فقیران را در اموال و سرمایه داران قرار داده است از فقری گرسنه نمی ماند و جذب

کامیابی توانگران و خداوند آنان درباره گرسنگی گرسنگان خواهد پرسید. (نهج البلاغه، حکمت ۳۲۸) و همچنین می‌فرمودند: خداوند بر ثروتمندان واجب کرده تا از اموالشان به اندازه کفایت فقیران هزینه کنند بنابراین اگر فقیران گرسنه ماندند یا پوشاک نداشتند به سبب منع ثروتمندان است و خداوند از آنان حساب می‌کشد و مجازاتشان می‌کند. (ری شهری، ۱۴۲۰، ص ۲۰۴) باشد که عملکرد ایشان مورد تبعیت رهبران کشور های اسلامی قرار گرفته تا گره گشای وضعیت معیشت مسلمین در سراسر عالم باشد تا پرچم عدالت خواهی علوی به دست صاب الامر برسد و پیام اسلام عالمگیر شود.

منابع

۱. ابن شعبه حرانی/ ۱۴۰۴ق/ حسن بن علی/ تحض القول عن الرسول/ بتحقیق/ غفاری/ علی اکبر/ قم/ جامعه مدرسین/ چاپ دوم.
۲. ابن شعبه حرانی/ حسین ابن علی/ ۱۴۰۴ق/ تحف القول عن آل الرسول/ تحقیق/ غفاری/ علی اکبر/ قم/ جامعه مدرسین/ چاپ دوم/ ص ۷۴.
۳. ابن شهر آشوب/ ۱۳۷۹ق/ ۹۹/۲/ محمد بن علی/ مناقب آن ابی طالب/ تصحیح/ رسولی محلاتی/ سید هاشم/ قم/ موسسه علامه.
۴. ابن مفازلی/ ۱۴۲۴/ ص ۳۲۳.
۵. اکبری دستک/ فیض الله/ سعیدی/ نرگس/ راهبردهای اصلاح رفتارهای اقتصادی با تاکید در بازخوانی آموزه های اقتصاد اسلامی در حکومت علوی/ نشریه بصیرت و تربیت اسلامی/ ص ۲۰.
۶. آقا نظری/ حسن/ نظریه پردازی اقتصاد اسلامی/ ص ۲۹.
۷. تهرانی/ دلشاد/ سیره نبوی/ ۱۳۸۳/ جلد اول/ انتشارات دریا/ ص ۳۰۵.
۸. حکیمی/ ۱۳۸۰/ ص ۴۷۳.
۹. حکیمی/ محمدرضا/ دیگران به الحیاه/ گزارشی درباره جلد سوم تا ششم/ ج ۲/ تهران/ دفتر نشر فرهنگ اسلامی/ ۱۳۶۸.
۱۰. حمیری/ ۱۴۱۳ق/ ۱۱۵/ عبدالله بن جعفر/ قرب الاسناد/ قم/ موسسه آل البيت.
۱۱. ری شهری/ محمد/ ۱۴۲۰/ ۲۰۴/۴/ منتخب میزان الحکمه/ مترجم/ شیخی/ حمیدرضا/ قم/ انتشارات دارالحديث.
۱۲. سید رضی/ ۱۴۱۴ق/ ص ۴۳۸.
۱۳. شبستری/ جبارلوی/ افخمی/ بهرام/ حسینعلی/ ۱۳۸۹.
۱۴. طریحی/ فخرالدین/ مجمع البحرین/ ج ۳/ ص ۱۲۷.
۱۵. فراهیدی/ خلیل بن احمد/ العین/ ج ۵/ ص ۵۴.
۱۶. فیض کاشانی/ ۱۴۰۶ق/ ۳۷۶/۱۷/ ملا محمد حسین/ الواضی/ اصفهان/ کتابخانه امیرالمومنین علی(ع)/
۱۷. قدیر لوییس/ خودآموز اقتصاد/ ترجمه/ خلعت بری/ فیروزه/ ص ۸.
۱۸. کلینی/ ۱۴۰۷ق/ ۸۵/۵/ محمد بن یعقوب/ اصول کافی/ تحقیق/ غفاری/ علی اکبر/ و/ آخوندی/ محمد/ تهران/ دارالکتب اسلامی/ چاپ ۴.
۱۹. کلینی/ ۱۴۰۷ق/ ۱۶۶/۶.
۲۰. کلینی/ ج ۷/ ص ۴۹/ فروع کافی.

۲۱. محمد خوانساری / جمال الدین / عدل مالوف / شرح غررالحکم ودرالحکم / تصحیح / ارموی / سیدجمال الدین / تهران / انتشارات دانشگاه تهران / ۱۳۶۰ / ج ۱ / ص ۱۱ / ج ۳ / ص ۲۰۵.
۲۲. المفردات فی غریب القرآن / ص ۶۷۳ / واژه قصد.
۲۳. موسوی خمینی / سید روح الله / به ولایت فقیه جمهوری اسلامی / تهران / موسسه انتشارات امیرکبیر با همکاری نمایشگاه کتاب قم / ۱۳۵۷.
۲۴. نظریور / محمد تقی / کتاب نقد / شماره ۱۹ / ۱۳۸۰ / مقاله امام علی / حکومت و بازار.
۲۵. نوروزی / حسین / جایگاه عدالت و مصلحت در حکومت علی(ع) / پایان نامه کارشناسی ارشد مدرسی الهیات و معارف اسلامی / قم / دانشگاه قم / ۱۳۸۲.
۲۶. نوروزی / حسین / رساله دکترای مدیریت سیاست گذاری عمومی / تهران / دانشگاه تربیت مدرس / ۱۳۸۲.
۲۷. نهج البلاغه / ترجمه / شهیدی / سید جعفر / تهران / انتشارات آموزش انقلاب اسلامی / ۱۳۷۱.
۲۸. نهج البلاغه / حکمت ۳۲۸.

29. Gleave/Robert m.(2014) Ali.b. Abitalib. Ency clopaedia of islam (3erded) Leiden : brill online.
30. walfered madelung, succession to muhammad, 150 and 264 astudy of the early aliphate. Combridge university press, 1997).

